

Zsidai Réka: Festetics László (1785– 1846) neveltetése és a mai oktatási rendszer

Bevezetés

A karrier kiépítésének több járható útja volt ismeretes az újkorban.^[1] Az elit esetében ez lehetetlen lett volna a megfelelő nevelés és neveltetés nélkül, ami más társadalmi csoportok karrierlehetőségéhez ugyan hozzájárult, de nem kizárólagosan. Az sem elhanyagolható szempont, hogy a 18. század utolsó harmadára Közép-Kelet-Európába is eljutott a felvilágosodás eszmeáramlata.^[2] A főúri réteg esetében erre az időszakra felértékelődött a tudás mint érték, ennél fogva a presztízs részét képezte úgy a nyelvek ismerete, mint a széles körű műveltség és az olvasottság.^[3] Közben pedig kialakult a korszerű neveltetéssel kapcsolatos igény is.^[4]

Már a 17. században Apáczai Csere János (1625–1659), az erdélyi protestáns iskolaügy előmozdítója kifejtette kolozsvári székfoglalójában véleményét az iskolák szükségességéről.^[5] Rövid historiográfiai áttekintőnkben a 19–20. századi magyarországi neveléstudomány jeles pedagógusai közül csupán néhányukat emeljük ki. Fináczy Ernő (1860–1935) szerint a világnézetnek és a vallásosságnak is kiemelkedő szerepe van a nevelésben, ám annak célja egyértelműen a szabad akaratból történő, jóra irányuló cselekvés.^[6] Weszely Ödön (1867–1935) a gyakorlati pedagógia híve volt, s a korszerű, haladó eszméket igyekezett átültetni a pedagógiába.^[7] Habár ő is fontos szerepet szánt a kultúraközvetítésnek, ez a törekvés Prohászka Lajosnál (1897–1963) domborodik ki.^[8] Felméri Lajos (1840–1894)^[9] és Karácsony Sándor (1891–1952)^[10] pedagógiai elveit a társas viszonyok, míg Schneller Istvánét (1847–1939) a szeretetelvűség határozta meg. Imre Sándor (1877–1945) a nemzetnevelés, a közösségi nevelés és a személyiségfejlesztés kölcsönhatására hívja fel a figyelmet szintetizáló munkájában.^[11] Mindannyiuknál felfedezhető a locke-i, illetve a herbarti lenyomat, s annak továbbadása az adott kor viszonyaihoz igazítva.^[12] A kortárs irodalmat tekintve pedig Pukánszky Béla pedagógiai és iskolatörténeti kutatásai érdemelnek említést.^[13]

Az arisztokraták ifjú sarjai a jezsuita-oktatásnak köszönhetnek sokat: fegyelemre, illedelmes viselkedésre és magatartásra szoktatták őket, miközben a világot igyekeztek megismerni. Ami előrelépést jelentett az elit oktatásában, a nemesi akadémiák felállítása volt, melynek fontosságát először 1741-ben Koptik Oddo dömölki bencés apát fogalmazta meg. Ez végül Bécsben történt meg 1749-ben a Collegium Theresianum^[14] felállításával.^[15] A felvilágosodás

időszakában egyre inkább a hasznos polgár eszménye vált dominánssá, s a gyakorlati nevelésre helyeződött a hangsúly. A felvilágosodás pedagógiája Nyugat-Európában bontakozott ki, méghozzá Angliában John Locke-nak vagy a Francia Királyságban J. J. Rousseau-nak köszönhetően. Kelet-Közép-Európában Poroszország járt az élen nevelés tekintetében, melyet II. Frigyes alapozott meg.^[16] A Magyar Királyságban a 18. század második felében a hasznos polgárok nevelése és a „közjó” szolgálata vált az állam feladatává. Ürményi Józsefnek, Tersztyánszky Dánielnek és Kollár Ádámnak köszönhetően került kidolgozásra, majd 1777-ben bevezetésre Mária Terézia tanügyi reformja, a *Ratio Educationis*.^[17]

A Habsburg-dinasztia szolgálatában álló, hivatalnoki pályán kiemelkedő, a Festetics család keszthelyi ágának egyik meghatározó személyisége, Festetics György (1755–1819) tanulmányait az elitképző intézményben, a bécsi Collegium Theresianumban végezte. Az ott tapasztaltakat, mentalitást, attitűdöt, tudást pedig a későbbiekben Keszthelyen kamatoztatta.^[18] A gróf a 18. század végén elindított egy gazdasági és birtokigazgatási reformsorozatot,^[19] s megalapította az Európa-szerte híressé vált mezőgazdasági tanintézetet, a Georgikont.^[20] Sikeréhez nyugat-európai protestáns egyetemeken tanult szakemberek járultak hozzá, mint Pethe Ferenc (1763-1833) gazdasági szakíró, Rummy Károly György (1780-1847) vagy Asbóth János (1735-1784) professzor, tisztartó, a Directio (a központi igazgatási testület) egyik vezetője.^[21] Az órákat tandíj nélkül hallgathatták az érdeklődő diákok, de a mecénási tevékenységéről is elhíresült gróf ösztöndíjak adományozásával is igyekezett támogatni az arra érdemeseket, s ezzel a következő generáció képzését is megalapozta. Festetics követendő mintának Angliát tekintette, s az ottani mezőgazdasági gyakorlatokat, tudományos eredményeket kívánta adaptálni, s a „közjó”, a professzionális gazdaképzés szolgálatába állítani.^[22] A Georgikon hét iskolából állt, melyek a hasznos polgárt helyezték előtérbe, illetve a szakember-utánpótlást szolgálták a „közjó” figyelembevételével: Parasztiskola, Pristaldeum (jogászképzés), Erdésziskola, Kertésziskola, Lovászkiskola, Mérnökiskola, Leányiskola.^[23] A fejlett agrárgazdasági, agrotechnikai ismeretek adaptálásában szerepet játszott Albrecht Daniel Thaer (1752–1828) alsó-szászországi agrárközgazdász, aki az angol mezőgazdaság tanulmányozására specializálódott.^[24] Nem véletlen, hogy Festetics rendkívül gazdag szakkönyvtárral rendelkezett, gyűjteményének pedig jelentős hányadát az ún. „*new agriculture*” („új mezőgazdaság”) tárgykörébe tartozó, az újkori angol agrárforradalommal foglalkozó opusok képezték.^[25]

A keszthelyi gróf a rangból, társadalmi státusból adódóan, a korszak elvárásaihoz igazodva tudatosan neveltette fiát, László grófot, melynek érdekében komoly anyagi áldozatokra is

hajlandó volt.^[26] Festetics György 1790-ben az európai műveltségű Péteri Takáts Józsefet szerződtette nevelőnek fia mellé, majd 1799-től Kultsár István került Festetics szolgálatába. Az ifjú gróf 1793-tól Bécsben tanult, így az apai utasítások és a nevelők részletgazdag beszámolóí írásban történtek.^[27] A dokumentumok ma a *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában* és az *Országos Széchényi Könyvtárban* lelhetők fel.

Magánnevelők

„A varázsigé, melytől a kor minden társadalmi, erkölcsi és gazdasági probléma megoldását remélte, a »nevelés« volt.”^[28] Egon Friedell állítására alapozva Pukánszky sem véletlenül nevezte a 18. századot a „pedagógia századának”, hiszen a felvilágosodás hívei hittek a nevelhetőségben.^[29]

Milyen is legyen egy jó nevelő – merül fel a kérdés. John Locke, az angolszász felvilágosodás előfutára úgy véli, hogy a jó nevelőnek pozitív jellemvonásokkal kell rendelkeznie. Annak érdekében, hogy a rá bízott tanítványát valaki helyesen, következetesen tudja irányítani és meg tudja óvni a rossztól, helyesen, józan ítélőképessége szerint tudja kezelni a különféle helyzeteket, magas intelligenciával kell rendelkeznie. Magától értetődik tehát, hogy a jó nevelő művelt ember, aki udvarias és még jó fellépése is van. Ehhez párosul az okosság, bölcsesség, gyengédség, lelkiismeretesség. Mindemellet Locke jó befektetésnek tarja a gyerekek neveltetésére fordított összeget, ami véleménye szerint később fog megtérülni.^[30] „Oly művészet ez, amelyet sem tanítani, sem könyvből megtanulni nem lehet.”^[31]

Adolf Knigge (1752–1796) német író illemtankönyvében (*Érintkezés az emberekkel – Über den Umgang mit Menschen*) fejti ki véleményét a tanítókról. Locke-hoz hasonlóan fontosnak tartja a külső megjelenést, ápoltságot, ám a kirívó, feltűnősködő magatartást és modort elutasítja.^[32] Knigge is kifejezte megbecsülését, tiszteletét a nevelők irányába, magasztalta ezt a hivatást, melyről így írt: „Különös tiszteletet érdemelnek, kik magukat a nevelés fontos pályájára egész lélekkel rászánják.”^[33]

Festetics György a nevelőkkel szerződést kötött – ahogy az a korban szokás volt, a mai oktatási rendszerben ez kb. ellátási tervnek feleltethető meg. 1791-ben a Péteri Takáts Józseffel kötött szerződés rögzíti a fizetés összegét a szolgálat idejére, melyet 300 forintban (továbbiakban: ft), míg a szolgálati idő lejártá utáni *pensiót*, azaz nyugdíjat 400 ft-ban határozta meg. Amennyiben nyugdíj mellett könyvtárosként dolgozna Festeticsnél, még szállásban és teljes ellátásban is részesülne. A szerződés arra az eshetőségre is kitér, ha a nevelő bontaná fel szerződést. Ebben az esetben éves szinten 100 ft juttatásban részesül, de

ígéretet kell tennie, hogy keres maga helyett másik nevelőt. Ám az is bekövetkezhet, hogy a tanítványa halálozik el, így a körülményekre való tekintettel 200 ft fizetést kapna évente.^[34] Ugyanez a szerződéskötési aktus történt az új nevelő, Kultsár István esetében is. A keszthelyi gróf hat évre szerződtette, de elődjéhez képest nagyobb fizetséget kapott (kezdetben évi 600 ft-ot).^[35] Később ez az összeg 100 ft-tal emelkedett, sőt, arra is ígéretet kapott, ha a hat esztendő kitölti, az ígért *semel pro sempel* 6 000 ft mellé még 500 ft-ot kap. Ezt a „Kultsár Istvány Praefectus Urra nézve, és a Fiam további Nevelését illető Jegyzések”-ben rögzítették.^[36]

Takáts távozásakor Festetics ígéretéhez hűen folyósítja az évi 300 ft-ot, sőt a nevelés végével járó 400 ft pensiót megemeli 100 ft-tal, illetve amennyiben elmenne, még 600 ft útiköltséget és jutalmat is ígér neki, ami nagylelkű ajánlat volt a gróf részéről, ezzel is elismerve nevelői munkáját. Emellett, amíg él, örökösen 200 ft rénesforint pensiót kap, de ha mégis maradna 1799-ben, akkor 500 ft helyett 800 ft lenne a fizetés. Továbbá, ígéretet tesz a gróf, hogy erkölcsi oktatásait a saját költségén kinyomtatattja. Ugyanakkor a korábbi megállapodásukkal szemben felmenti az alól Takátsot, hogy maga helyett keressen másik nevelőt.^[37] Végül is Kultsár megérkezésével lejár Takáts József hivatali ideje, aki köszönettel tartozik munkaadójának. Leszögezi, hogy az ifjú gróf tiszta szívű és erkölcsű. Másfelől szerencsétlennek állítja be saját magát pl. Nagyváthy Jánoshoz vagy Kultsárhoz képest, mivel ő tíz év szolgálat után kapott 2000 ft jutalmat, míg más öt év után 6000 ft-ot.^[38] Takáts panaszlevelére reflektálva nem vonja érdemeit kétségbe a keszthelyi gróf, s nem áll szándékában Takátsot megbántani, de Kulcsárt nagyobb tapasztalatokkal rendelkező szakembernek tartja, akinek már néhány száz tanuló volt a kezei alatt, ráadásul az ifjú Lászlót abban a korszakában fogja tanítani, amikor „mostanában elevenednek benne fell az indulatok”.^[39]

László neveltetése a családi tradíciót, mintát követve magánnevelővel valósult meg, aki elsősorban a John Locke-i (1632–1704) és a J. J. Rousseau-i (1712–1778) elveket plántálta a növendékbe, majd az alapok elsajátítása után került a bécsi Theresianumba. Locke embereszménye a *gentleman*, azaz művelt ember volt. A *gentleman* nevelésekor a következő célokat, pilléreket tartotta szem előtt, melyek egyébként Rousseau-nál is megjelennek: 1. testi nevelés, 2. erkölcsi és vallásos nevelés, 3. értelmi nevelés.^[40] Emellett a pedagógiai alapelvek forrásai a német filantropisták voltak, mint Joachim Heinrich Campe, Christiann Fürchtegott Gellert, Christian Gotthilf Salzmann, Rudolph Zacharias Becker, míg a magyar újdonságok közül többek között Szekér Joákim, Vályi András, illetve Fejér György, Pálóczi Horváth Ádám, Dugonics András, Versegly Ferenc művei érdemelnek említést.^[41]

Festetics György rendkívül tudatosan építette fel fia neveltetését, melyhez megfelelő eszközökre, így a magasan képzett, minőségi oktatást biztosító nevelők mellett egyéb szakemberekre, magántanárokra, és komplex dokumentációra volt szükség. Festetics a nevelőkkel permanens levelezésben, kapcsolatban állt, akik jelentéssel, beszámolóval (ma azt mondhatnánk, nyomonkövetés, kvázi haladási napló), valamint a bécsi ott tartózkodásról, utazásról, nevelésről, egyéb kiadásokról költségelszámolóval tartoztak a keszthelyi grófnak. A társadalmi állásból a neveltetés eszközeihez tartozott a bizonyos keretek közé szorított társasági élet, illetve kapcsolati háló kiépítése,^[42] valamint a nagy utazás is. Ez különösen indokolta a tájékoztatást, így a gróf instrukciókon keresztül tudott intézkedni, beavatkozni a nevelésbe, tüneti kezelésbe. Ennek érdekében születtek meg a nevelési tervezetek (plánumok) is, melyek kibontására kerül sor a tanulmányban.

Festetics László neveltetése

A locke-i elvek

Testi nevelés

A nevelés első alappillére a testi nevelés volt. Ide tartoztak az oktatóval történő sportok és a gimnasztikai játékok is: az úszás, a korcsolyázás, a futás, a lovaglás és a vívás, a távolugrás, a dobás, a hajítás, a különböző labdajátékok, a teke, a biliárd. A gimnasztikai gyakorlatok feltehetően egészségmegőrző szempontból fontosak a jó kondícióban való tartás mellett. Hozzájárulnak a jó szemkoordinációhoz, a helyes testtartáshoz, s a pszichológia bizonyítékon alapuló kutatásaira alapozva a szorongásközpont kikapcsolásához^[43] is.

A korszakban a lovaglás és a vívás egyébként igen kedvelt időtöltésnek számított az arisztokrácia körében.^[44] Ezek előnyeit Locke is megfogalmazta. A lovaglás „egyike a legjobb testgyakorlatoknak, amelyeket a kényelemnek és fényűzésnek e helyein csak végezni lehet (...)”. Hozzájárul a megfelelő testtartás kialakításához, ugyanakkor háború idején is rendkívül hasznos képességnek számít.^[45] A vívás előnyeit és hátrányait is papírra vetette: „A vívást egészségi szempontból igen üdvös gyakorlatnak tartom, de az életre való tekintettel, veszedelmet rejt magában (...)”, mivel virtustól és a büszkeségtől vezérelt fiatal emberek könnyen elbizhatják magukat a kardforgatásban való jártasságban, ami tragédiához is vezethet.^[46] Ezekkel szemben a biliárd Kibédi Mátyus István szerint „se az elmét, se a’ testet nem fárasztja”.^[47]

Az egészséghez azonban nemcsak a testmozgás tartozik hozzá, hanem az egészséges táplálkozás is, hiszen a kettő balansa feltételezi egymást.^[48] Az erre való törekvés Festetics

László neveltetésben is tetten érhető, melyet a források alátámasztanak. A László nevelésére vonatkozó utasítás kimondja, hogy az italtra nem szabad rászoktatni az ifjú gróft,^[49] de Locke is elutasítja a bor és az erős ital fogyasztását, ám a sörfogyasztást engedélyezi.^[50] Locke-nak a táplálkozásra vonatkozóan tanácsai közül néhányat emelünk ki. Szerinte mellőzendő az étkezésekből a hús és a cukor, de óvatos só- és fűszerhasználatra is int az egyszerűség jegyében.^[51] Az elv tehát az ókori latin „Ép testben, ép lélek” közmondásra vezethető vissza.^[52]

Locke úgy véli, hogy az emberi test mindent kibír, amihez csecsemőkortól kezdve hozzászoktattuk.^[53] A szabad levegőn való tartózkodás fontosságára is felhívja a figyelmet annak érdekében, hogy testünk mindent elviseljen, hozzászokjon a hideghez, meleghez, esőhöz, napfényhez,^[54] de a kényeztetés ellen is szól, ami Rousseau *Emiljében* is megtalálható.^[55] A kényeztetés kulcskérdés László gróf neveltetését vizsgálva. Az apai szigor György részéről úgy véli, hogy az anyai kényeztetés aláásta a nevelő tekintélyét, amit fel is ró neki.^[56] A túláradó anyai szeretet, Pestalozzi pedagógiájában (*Lénárd és Gertrúd*) fedezhető fel.^[57] Spranger kultúrfilozófus szerint, ami megjelenik Pestalozzinál, az a saját gyermekkorára vezethető vissza, amikor féltéssé alakult át a szeretet.^[58]

A leírtak alapján kimutathatók a gyökerek a Nemzeti Alaptanterv (NAT) pedagógiai céljai között („testi és lelki egészségre való nevelés”): „Az egészséges életmódra nevelés hozzásegít az egészséges testi és lelki állapot örömteli megéléséhez. A pedagógusok ösztönözzék a tanulókat arra, hogy legyen igényük a helyes táplálkozásra, a mozgásra, a stresszkezelés módszereinek alkalmazására. (...) A pedagógusok motiválják és segítsék a tanulókat a káros függőségekhez vezető szokások kialakulásának megelőzésében.”^[59]

Erkölcös és vallásos nevelés

1793-ban Festetics György nevelési útmutatást készített fia számára, amelyben kötelességtudó, erkölcsös ifjú nevelését tűzi ki célul az erényes és vallásos nevelés szellemében,^[60] ahogy ez a NAT egyik nevelési célja is.^[61] Az erényes élethez tartozik a becsületesség, tisztességesség, szilárdság, bátorság, erény (alapja Isten igaz fogalma), bölcsesség, műveltség, tudás, jószívűség, jóindulat, mértékletesség.^[62]

Jegyezzük meg, hogy Takáts a locke-i nevelési területek közül az erkölcsire helyezte a hangsúlyt.^[63] György a rousseau-i elvek alapján instrukcióiban mértékletességre inti fiát.^[64] Azt is kihangsúlyozza, hogy kötelességtudó, erkölcsös ifjút kíván neveltetni fiából, akiben tudatosul, hogy emberi kötelességeivel Istennek, felebarátainak, s magának tartozik, „ebből tehát az igaz Hit, Vallás a’ melly az örökös természetnek törvényeiből származik”.^[65]

Jól gondolja Locke, hogy a jómodor példaadásból sajátítható el, nem pedig szabályokból, éppen ezért nagyon fontos a családi minta és a nevelő személye.^[66] Pukánszky Béla is a személyes példaadást és a nevelő felelősségét emeli ki hatékony nevelési módszernek.^[67] Ezekre visszavezetve érthető, hogy a NAT külön tárgyalja a „családi életre nevelést”: „A család kiemelkedő jelentőségű a gyerekek, fiatalok erkölcsi érzékének, szeretetkapcsolatainak, önismeretének, testi és lelki egészségének alakításában.”^[68]

Értelmi nevelés

A neveltetés során a műveltség mellett kitüntetett figyelem társult a praktikus, vagyis a társadalmi érvényesüléshez szükséges ismeretekhez (utilitarizmus).^[69] John Locke számos tevékenységet sorol ebbe a kategóriába, melyek László neveltetésében is megtalálhatók.^[70] Locke próbálja vegyíteni Bacon empirizmusát és Descartes racionalizmusát, vagyis a tapasztalatelvűséget és az ésszerűséget.^[71]

„Nem lehet tagadni: hogy a külső szépeséges maga viselés ékessége már a fiatal Kornak is. Azért az, józan értelemben véve nem az asszonyi kényességekhez mérve, mindenkor méltó a' ditséretre. De még is kétség kívül marad az is: hogy az Erkölts 's Tudomány két főfő tárgyai a' jó nevelésnek. Ezekre voltak lesznek is mindenkor buzgó igyekezetim.”^[72] Az apai instrukciók leszögezik, hogy azokat a tudományokat kell fiával megszerettetni, melyek egy magyarországi birtokos mágnáshoz leginkább illenek. Ennek legfontosabb csoportját alkotják a jogi, pénzügyi, államigazgatási és birtokigazgatáshoz szükséges ismeretek.^[73] Modern viszonyokhoz igazodva, de ugyanezek a célok fellelhetők a NAT-ban is („gazdasági és pénzügyi nevelés”): „Cél, hogy a tanulók ismerjék fel saját felelősségüket az értékteremtő munka, a javakkal való ésszerű gazdálkodás, a pénz világa és a fogyasztás területén. Tudják mérlegelni döntéseik közvetlen és közvetett következményeit és kockázatát. Lássák világosan rövid és hosszú távú céljaik, valamint az erőforrások kapcsolatát, az egyéni és közösségi érdekek összefüggését, egymásrataltságát.”^[74] Ez az attitűd persze a korszak főúri családjaiban elvárás volt, így például Gróf Zichy Ferenc zászlós fiát is már kiskora óta a gazdálkodásra tanították. Játékpénzből tizennégy évesen tíz vonóökröt vett a szükséges eszközökkel együtt, míg a nevelője utasítására a szarvasi iskola alapelvei szerint gyakorolja a hörcsöki pusztán a gazdálkodást.^[75]

Ebbe a kategóriába tartoznak még a segédtudományok, a logika, a történelem, a földrajz, a retorika, a számtan, a mértan, a helyesírás, az idegen nyelvek (német, latin, francia, olasz, tót vagy horvát, esetleg az angol), s természetesen a deák nyelv tökéletesítése.^[76] Locke a görög nyelv ellen szólt, szerinte ugyanis nincs rá szükség, mivel nem tudóst akar nevelni, hanem úriembert.^[77] A társasági élethez elengedhetetlen az esztétika, az etika, a

diplomatika, a titkosírás és a tánc.^[78] Locke úgy véli, a tánc készség, melynek elsajátításához táncmester szükséges. A tánctudás férfiasságot, önbizalmat, fellépést ad.^[79] Kibédi is a tánc pozitív hatását emeli ki: „ez mind a’ testnek nehézségit, mind az elmének unalmát egyszer ‘s mind tsudálatoson el-vészi, mellyet semmiféle más commotio mozgás véghez nem vihet.”^[80] S végül a hadtudományok alapjairól sem szabad megfeledkezni a korabeli hasznos ismeretek vonatkozásában.^[81]

Festetics György feljegyzéseiből, instrukciójából tudjuk, hogy a táncmesternek négy hónapig, még hozzá a téli hónapokban kellett tanítania László grófot, majd áprilisban és a nyári hónapokban a puskával való helyes bánásmódot kellett elsajátítania egy erre a célra megfelelően szolgáló tiszt szerződtetésével és egy erre alkalmas fegyver készítésével. Arra is felszólítja Takátsot a gróf, hogy fiát hozzá kell szoktatni az olvasáshoz, íráshoz, gondolkodáshoz. Kiemeli, hogy fontos az irodalom szeretete, a német nyelv tökéletesítése, a francia és az olasz nyelv tanulása, de a filozófia is. A gondolkodáshoz azonban magányra van szükség, többször magára hagyva, bezárva kell hagynia Lászlót ennek érdekében, ekkor senki ne zavarja őt.^[82]

Locke valamilyen iparág megtanulását is fontosnak tartja, amit a „közjó” szolgálatába lehet állítani: „A gyermeknek tevékenységre való hajlandóságát mindig olyasvalamire kell terelni, aminek hasznát látja”.^[83] Rousseau szerint azért fontos a mesterségek tanulása, hogy a tanítvány legyőzze a megvető előítéleteket.^[84] Ilyen hasznos mesterségnek tartja Locke a festést, de kiemeli árnyoldalait is. Sok időt vesz el a hasznos tanulmányok rovására, ráadásul ülő foglalkozás s inkább az elmét, semmint a testet mozgatja meg.^[85] Megemlíti még a kertészkedést és az asztalosságot, mely mesterségek megismerését maga Festetics György is elfogadta.^[86]

Stohl és Kurucz rámutat, hogy a keszthelyi gróf az említett praktikus ismeretek elsajátításával egyértelműen a hivatali-udvari életet helyezte előtérbe,^[87] értékrendet tükröz, amit a társadalmi állás megkövetelt. A jószágbirtokos és Pestalozzi pedagógiája alapján a hasznos polgártárs képét vetíti elének.^[88] Ezek lenyomatai szintén megjelennek a NAT-ban. Egyik a „nemzeti öntudat és hazafias nevelés”, mely a nemzeti, népi kultúra értékeinek, hagyományainak, a szülőföld megismerésének, megbecsülésének, védelmének, a közösséghez tartozáshoz, a hazaszeretet érzésének kialakításához való fontosságot hangsúlyozza.^[89] Másfelől az „állampolgárságra, demokráciára nevelés” felhívja a figyelmet, hogy: „A demokratikus jogállam, a jog uralmára épülő közélet működésének alapja az állampolgári részvétel, amely erősíti a nemzeti öntudatot és kohéziót, összhangot teremt az egyéni célok és a közjó között. (...)” Ezt a cselekvő attitűdöt a törvénytisztelet, a tolerancia,

az erőszakmentesség, illetve a méltányosság jellemzi. Az iskola pedig ezen állampolgári jogok és kötelezettségek megismerésére teremt alapot.^[90] Végül pedig az „önismeret és a társas kultúra fejlesztése” mint nevelési cél érhető tetten a nevelésben.^[91]

A rousseai elvek

A forrásokból, Festetics György utasításaiból és a nevelési tervezetekből is kitűnik a „jól szabályozott szabadság” és a mértékletesség elve, ami Rousseau nevelési elvein alapszik.^[92] Eszerint: „[Ne tanítsa más, csak tapasztalás!] Kipróbáltak már minden eszközt, csak egyet nem, éppen azt, amely egyedül vezethet célra: a jól szabályozott szabadságot. Ne ártsuk magunkat a gyermek nevelésébe, ha nem tudjuk őt egyedül a lehetséges és a lehetetlen törvényeivel odavezetni, ahová akarjuk. (...)”^[93] György 1804-ben egy fiához írt instrukcióban jól példázza ezt az elvet, dilemmája pedig nem alaptalan: „Vallyon is mennyiben teszi magát Fiam Atyai kegyelmeimre érdemessé? Vallyon a szabadság hasznos é vagy káros néki? Vallyon meg Férjfiasodik é vagy még igen gyermekes?”^[94]

Mindenekelőtt a társadalmi állásból adódóan kapcsolati háló kiépítésére törekedett, ami politikai, társadalmi, szellemi szempontból egyaránt meghatározó volt.^[95] Előírta, hogy lovász nélkül nem lovagolhat, de azt is csak előre meghatározott időben és helyen teheti meg. Amennyiben illedelmes, takarékoskodás, alázatosság, becsületesség jellemzi, gyorsan tanul, nem él vissza a bizalommal, akkor Kultsár is több szabadságot adhat neki, vagyis többször hagyhatja magára. Megszabta továbbá a vizitációk rendjét, melyekről beszámolási kötelezettséggel tartozott. Részt vett a Királyi Tábla ülésein, ami a jurátusi pályára való felkészítést szolgálta. Az ifjú grófnak ígért balatonkeresztúri birtok menedzseléséhez pedig szintén fel kellett készülni, ami megkövetelte a józan ítélőképességet és az adminisztrációhoz szükséges ismeretek elsajátítását. Az útmutatás megszabta, hogy Széchenyinél heti kétszer, más idegen méltóságoknál pedig havi kétszer ebédelhetett. A Pesti Színházat látogathatta, de kávézók, gyülekezőhelyek, játékhelyek felkeresése tilos volt. Végezetül nevelője megbüntethette, ha ellenállást tanúsított vagy hálátlanságot mutatott. Ebben az esetben retorzió következett: szabadsága megszűnik, a kurzust ismételnie kell, a balatonkeresztúri jószágot nem kapja meg, sem a házi rendtartást, a lovakat hazaküldeti, a cifrább libériák, fegyverek, bútorok a szeme előtt lesznek eladva, az ebből befolyt összeget a szegényebb diákok között osztják fel.^[96]

A leírtak jól érzékelhetően a NAT-ban is kulcsszerepet elfoglaló „pályaorientációra” helyezik a hangsúlyt: „(...) olyan feltételeket, tevékenységeket kell biztosítani, amelyek révén a diákok kipróbálhatják képességeiket, elmélyülhetnek az érdeklődésüknek megfelelő területeken, megtalálhatják hivatásukat, kiválaszthatják a nekik megfelelő foglalkozást és pályát,

valamint képessé válnak arra, hogy ehhez megtegyék a szükséges erőfeszítéseket.”^[97]

Rousseau nevelési felfogásának a lényeges elemei is tetten érhetők Festetics László neveltetésében. A „jól szabályozott szabadság” mellett kardinális szempont a természetes büntetés elve, miszerint a büntetés a tett következménye (vagyis a tanítvány maga tapasztalja meg, mi a rossz).^[98] Fontos, hogy a tevékenységből származzon az öröm, s olyat tanuljon, aminek érzi pillanatnyi előnyét, ezért a tanulási vágyat kell beleoltani.^[99] Kritérium a tapasztalás útján történő tanulás^[100] mindvégig szem előtt tartva, hogy Emil példájából kiindulva embert kívánt nevelni, aki megállja a helyét mindenütt a világban.^[101]

Összegzés

Írásunkban tehát az analógiák, ismétlődő mintázatok és a kontinuitás szerepére hívtuk fel a figyelmet Festetics László nevelési példáján keresztül. Alátámasztottuk, hogy a legkorszerűbb nyugat-európai mintájú munkák tapasztalatainak adaptálása a helyi sajátosságoknak megfelelően mennyire komoly jelentőséggel bírnak filológiai szempontból. S végül bebizonyítottuk, hogy a *Nemzeti Alaptanterv* célkitűzései teljes mértékben összhangban vannak Festetics László neveltetési elveivel.

Felelős, hazafias érzületű, önálló cselekvésre képes, megfelelő kapcsolatokkal és készségekkel, képességekkel rendelkező polgár nevelését tűzi célul az „erkölcsi nevelésre” alapozva.^[102] Ez a tendencia érvényesül a NAT kulcskompetenciának tekintetében is (*kommunikációs kompetenciák, azaz anyanyelvi és idegennyelvi, matematikai, gondolkodási, személyes és társas kapcsolati, munkavállalói, innováció és vállalkozói, kreativitás, valamint a tanulás kompetenciái*). Magától értetődik, hogy esztétikai minőséget, egészség tudatosságot, belső motivációt feltételeznek.^[103]

A NAT fejlesztési területei, nevelési céljai közül nyolc egyértelműen megtalálható László nevelési tervezeteiben, a neveltetésre vonatkozó instrukciókban. A maradék három (*fenntarthatóság, környezettudatosság, médiatudatosságra való nevelés, tanulás tanítása*) lenyomatai pedig a kor viszonyaihoz igazítva, közvetett formában mutathatók ki. Ezek a helyes életformán, kritikai beállítódáson és az érdeklődés felkeltésén alapszanak.^[104]

Pragmatikus megközelítésből levonhatjuk az egyetemes tanulságot Rousseau megállapításából kiindulva: „Akkor kezdünk tanulni, amikor élni kezdünk. Nevelésünk velünk együtt kezdődik.”^[105] Az ember személyes élettapasztalatokon keresztül nevelődik és nevel, ezért nem lényegtelen szempont a *bikulturális szocializáció*^[106] milyensége.

Bibliográfia

Levéltári és kéziratári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Festetics család keszthelyi ágának levéltára

P 235 Gersei Pethő család – Memorabilia

P 246 Festetics László neveltetésére vonatkozó iratok

P 279 Directoratus

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

Fol. Germ. 1476 ff. 107–114.

Nyomtatott források

Apáczai Csere János: *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól*, Gondolkodó magyarok, előszóval, jegyzetekkel ellátta Szigethy Gábor, Budapest, Neumann Kht., 2003, <https://mek.oszk.hu/05000/05038/html/gmapaczai0002.html>

Kazinczy Ferenc Levelezése IXVII, közléteszi Váczy János, Budapest, MTA, 18911907.

Kibédi Mátyus István: *Ó és Új Diaetetica az az: az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására, Istentől adattatott nevezetesebb természeti eszközöknek való elszámálása*, 6. köt., Pozsony, Landerer, 1793.

Knigge, Adolph: *Az emberekkel való bánásmód I-II.*, ford. Nagy István, Budapest, Franklin-Társulat, 1887.

Locke, John: *Gondolatok a nevelésről*, Pedagógiai könyvtár 4., ford. Mutschenbacher Gyula, Budapest, Katholikus Középiskolai Tanáregyesület, 1914, 101, 103, <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/pub/locke-john-gondolatok-a-nevelesrol-kkt-bp-1914-4664>

Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (szerk.): *Neveléstörténet szöveggyűjtemény*, Budapest, Osiris, 2003.

Nemzeti Alaptanterv, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor>

Útmutató a pedagógusok minősítési rendszerében a Pedagógus I. és Pedagógus II. fokozatba lépéshez⁶, Budapest, Oktatási Hivatal, 2019.

Rousseau, J. J.: *Emil vagy a nevelésről*, ford. Győry János, Budapest, Tankönyvkiadó, 1957.

Stohl Róbert: Festetics László neveltetéséről, in Ujváry Gábor (főszerk.): *Lymbus: magyarságtudományi forrásközlemények*, Budapest, Magyar Országos Levéltár, Balassi Bálint Intézet, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 211–233.

Szakirodalom

Ariés, Philippe: *Gyermek, család, halál*, ford. Csákó Mihály Szapor Judit, Budapest, Gondolat, 1987.

Bagdy Emőke: *Az erőszak pszichológiája és helyzetkezelése*.

<https://kiadvany.suliszerviz.com/kiadvanyok/18-kiadvany-2008/530-2008-dr-bagdy-emoke-az-eroszak-pszichologiaja-es-helyzetkezelese>

Cséby Géza: A keszthelyi Helikoni Ünnepségek rövid története 1817-1819-ig, in Szabolcs András (szerk.): *Az ifjúság Helikoni Ünnepségei Keszthelyen*, Nagykanizsa, Czupi, 1998, 926.

Csibe András: Egy presztízszorientált nagybirtok-üzem a 18. század fordulóján, A keszthelyi Festetics uradalom, in Kapiller Imre (szerk.): *Gazdaságtörténeti tanulmányok, Zalai Gyűjtemény 34*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1993, 77-114.

Csoma Zsigmond: *Kertészet és polgárosodás, Az európai szőlészeti-borászati-kertészeti ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a keszthelyi uradalomban, a 18. sz. végétől a 19. sz. közepéig*, Budapest, Centrál Európa Alapítvány, 1997.

Fehér György – Kurucz György – Zsidi Vilmos: *Georgikon 200, Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára*, Keszthely, 1996.

Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi és a főúri magánnevelés, *Iskolakultúra*, VI. évf., 1996/2, 85.

Felméri Lajos: A neveléstudomány kézikönyve, Budapest – Kolozsvár, Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, 1890.,

https://mtda.hu/books/felmeri_lajos_a_nevelestudomany_kezikonyve_Optimized.pdf

Fináczy Ernő: *Elméleti pedagógia*, s. a. rend. Nagy J. Béla – Prohászka Lajos, Budapest, OPKM, 1995.

Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: *Cigány gyermekek szocializációja*, Budapest, Aula 1998.

Friedell, Egon: *Az újkori kultúra története IV., Felvilágosodás és forradalom*, ford. Vas István – Adamik Lajos, Budapest, Holnap, 1995.

H. Balázs Éva – Krász Lilla – Kurucz György (szerk.): *Hétköznapi élet a Habsburgok korában, 1740-1815*, Mindennapi történelem sorozat, Budapest, Corvina, 2007.

Hives-Varga Aranka: *Inkluzív társadalom és nevelés*.

http://polc.ttk.pte.hu/tamop-4.1.2.b.2-13/1-2013-0014/94/4_tma_bikulturis_szocializaci.html

lfj. Barta János: Arisztokraták Mária Terézia mezőgazdasági társaságaiban. in Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint (szerk.): *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában, Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe*, Speculum Historiae Debreceniense, A debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18., Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2014, 431450.

Imre Sándor: *Neveléstan, Bevezetés az iskolai nevelés munkájába*, Budapest, OPKM, 1995.

Karácsony Sándor: *A magyar világnézet: világnézeti nevelés*, szerk. Heltai Miklós, Budapest, Széphalom Könyvműhely, cop., 2007.

Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1980.

Kurucz György: A Festeticsek: Egy család változó korszakai, *Rubicon*, XXIV. évf., 2013/8, 2131.

Kurucz György: Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori. Festetics-könyvtár anyagában, *Magyar Könyvszemle*, CVI. évf., 1990/12, 3244.

Kurucz György: Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768-1823) tanári és uradalmi tisztii tevékenysége, 1801-1818, *Századok*, 147. évf., 2013/4, 1031-1060.

Kurucz György: Irodalmunk „jó embere”. Festetics György és a magyar felvilágosodás, *Magyar Napló*, 18. évf., 2006/5, 18-26.

Kurucz György: „Kedves Hazámfiaink, mozdulni kell...”: *Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején*, Budapest, Corvina, 2020.

Kurucz György: Kényszerhelyzet és vízió: Gróf Festetics György és a magyarországi agrárszakoktatás a 18-19. század fordulóján, in Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint (szerk.): *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában, Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe*, Speculum Historiae Debreceniense, A debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18., Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2014, 451-463.

Kurucz György: *Keszthely grófja, Gróf Festetics György*, Budapest, Corvina, 2013.

Prohászka Lajos: *Pedagógia, mint kultúrfilozófia*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi nyomda, 1929. https://mtda.hu/books/prohaszka_lajos_pedagogia_mint_kulturfilozofia.pdf

Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

Süle Sándor: *A keszthelyi Georgikon*, Budapest, Akadémiai, 1967.

Stohl Róbert: *Fragmenta Takatsiana: források és kiegészítések péteri és tétii Takáts József (1767-1821) életrajzához*, doktori értekezés, Szeged, SZTE BTK, 2009, <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1313/3/stohl-diss.pdf>

Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmi a Gróf Festeticsek Keszthelyi ágának birtokain. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1954. 110-183.

Virág Irén: A magyar főrangúak nevelői a 19. század kezdetén, *Zempléni Múzsza*, VIII. évf., 2008/1, 20.

Virág Irén: *Az arisztokrácia neveltetése Magyarországon 1790-1848*, doktori értekezés, Debrecen, DE BTK, 2007,

<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/36326/ertekezes.pdf;jsessionid=BA4381EC487619CC2AE838E3058EA37D?sequence=5>

Virág Irén: Über die Privaterzieher des Hochadels in Ungarn zu Beginn des 19. Jahrhunderts, *Germanistische Studien 6, Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei, Tanulmányok a német nyelv és irodalom köréből*, Eger, EKF Líceum, 2007, 229–241.

Weszely Ödön: *Pedagógia, A neveléstudomány rendszere rövid összefoglalásban*, Tudományos zsebkönyvtár, 171–172 a–b, Budapest, Révai, 1932, <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/pub/weszely-odon-pedagogia-a-nevelestudomany-rendszere-rovid-osszefoglalasban-revai-bp-1932-4341>

Zsidai Réka: A magánlevelezések tanulsága I. – Női élet a 18. században, *Napi történelmi forrás*, 2017, <https://ntf.hu/index.php/2017/11/29/a-maganlevelezések-tanulsága-i-noi-élet-a-18-században/>

Függelék

Az alábbiakban a mai oktatási rendszer viszonylatában vizsgáljuk meg s foglaljuk össze Festetics László neveltetésére vonatkozó alapelveket, kritériumokat.

Az első táblázat egy intézkedési terv, amely a nevelés, oktatás hatékonyságát célozza meg, s rávilágít a kontinuitás szerepére. A modern kori megfelelőket piros színnel emeltük ki. A második táblázat a nevelési területeket és az elsajátítandó ismereteket veti össze a mai tantárgyi struktúrával. Az eltéréseket sárgával kiemelve és megjegyzésekkel jeleztük.

A harmadik ábra a hatályban lévő pedagóguskompetenciák közül azokat tünteti fel, amelyek felismerhetők a forrásokból kinyert információk alapján a magánnevelők tevékenységére vonatkozóan.

1.

Forrás: Stohl: *Festetics*, 211–225.

NAT <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2021.04.13.)

<i>A nevelés szükségessége</i>
A csíráképes mag (tehetség) termékeny táptalajra lel, de szükség van segítségre (beavatkozás) is
<i>A nevelés tárgya</i>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Test, értelem, szív művelése 2. Önmagának és másoknak is boldogságot érjen el („közjó” szolgálata)
<i>A nevelés rendje</i>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Eszközök 2. Nevelő(k) (pedagóguskompetenciák megléte) 3. Természet, tapasztalat útján való tanulás 4. Nem ráerőltetés, hanem rávezetés
<i>Eszközök</i>
<ul style="list-style-type: none"> - Megbízott nevelő - Szakemberek, magántanárok - Kapcsolati háló (társasági élet) - Nagy utazás (grand tour) - Tájékoztatás, intézkedés, beavatkozás
Dokumentumok
<ol style="list-style-type: none"> 1. Nevelési tervezet (plánum) 2. Instrukciók 3. Beszámolók, jelentések (haladási napló, nyomkövetés) 4. Költségelszámolások 5. Nevelővel kötött szerződés (ellátási terv)
<i>A korai nevelés, mesterséges pallérozás káros – okai</i>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Az erőltetés a természetén kívül esik 2. Ellenkezik a gyerek természetével: sok ülés, zárt, egészségtelen levegő, kényszerített csend 3. Az erőszakos nevelés lelki veszélyei: kedvetlenség, aggodás, bátortalanság

2.

Forrás: Stohl: *Festetics*, 211-230., Stohl: *Fragmenta*, 17-55.

NAT <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2021.04.13.)

Nevelési terület	Tantárgy	Megjegyzések	NAT fejlesztési területei
Értelmi nevelés	fiziognómia (földrajz, természetismeret)	ma külön tantárgyak 5–6. és 7–8. osztályban	fenntarthatóság, környezettudatosság
	matematika (számтан, mértan, logika)		gazdasági és pénzügyi ismeretek
	történelem: heraldika, diplomatika		nemzeti öntudat, hazafias nevelés állampolgárságra, demokráciára nevelés
	nyelvtan, helyesírás, retorika		médiatudatosságra nevelés
	<i>titkosírás</i>		
	<i>esztétika</i>		
	etika		önismeret és társas kultúra fejlesztése
	tánc	ma: tánc és dráma	
Idegen nyelv	magyar (deák)		
	német		
	latin		
	francia		
	olasz		
	szlovák vagy horvát	nemzetiségi iskolában	
	angol		
Erkölcös vagy vallásos nevelés	hittan		
	erkölcstan		erkölcsi nevelés családi életre nevelés
Testi nevelés	lovaglás	iskolánként változó,	testi és lelki egészségre nevelés
	vívás	általában iskolán kívüli tevékenység	
	<i>biliárd</i>		
	atlétika	a testnevelés órák részét képezik	
	gimnasztika		
	úszás		
Nem kötelező tanórai foglalkozások	felzárkóztató	implicit, a három	pályaorientáció tanulás tanítása
	fejlesztő	komplex módon jeleik	
	tehetséggondozás	meg	

Forrás: *Útmutató a pedagógusok minősítési rendszerében a Pedagógus I. és Pedagógus II. fokozatra lépéshez*⁶, Budapest, Oktatási Hivatal, 2019, 23–25.

Hivatkozások

1. „Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-... kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

A tanulmány a Károli Gáspár Református Egyetemen 2021. január 22-én megrendezésre kerülő *KONTINUITÁS ÉS PERIÓDUSOK, ISMÉTLŐDŐ TÖRTÉNELMI MINTÁZATOK ÉS EGYEDI FORDULÓPONTOK A TÁRSADALOM-, GAZDASÁG- ÉS HADTÖRTÉNELEM SZEMSZÖGÉBŐL* c. konferencián elhangzott előadás kibővített, továbbfejlesztett változata. ↑

2. Kurucz György: Kényszerhelyzet és vízió: Gróf Festetics György és a magyarországi agrárszakoktatás a 18-19. század fordulóján, in Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint (szerk.): *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában, Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe*, Speculum Historiae Debreceniense, A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18.,

Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2014, 451463. ↑

3. H. Balázs Éva – Krász Lilla – Kurucz György (szerk.): *Hétköznapi élet a Habsburgok korában, 1740-1815*, Mindennapi történelem sorozat, Budapest, Corvina, 2007, 106107. A témához lásd még: Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1980; Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996; Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (szerk.): *Neveléstörténet szöveggyűjtemény*, Budapest, Osiris, 2003; Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi és a főúri magánnevelés, *Iskolakultúra*, VI. évf., 1996/2, 85–93; Virág Irén: A magyar főrangúak nevelői a 19. század kezdetén, *Zempléni Múzsza*, VIII. évf., 2008/1, 20; Virág Irén: Über die Privaterzieher des Hochadels in Ungarn zu Beginn des 19. Jahrhunderts, *Germanistische Studien 6, Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei, Tanulmányok a német nyelv és irodalom köréből*, Eger, EKF Líceum, 2007, 233–235; Virág Irén: *Az arisztokrácia neveltetése Magyarországon 1790–1848*, doktori értekezés, Debrecen, DE BTK, 2007, <https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/36326/ertekezes.pdf;jsessionid=BA4381EC487619CC2AE838E3058EA37D?sequence=5> (Letöltés: 2021.04.10.) ↑
4. Fehér: *A felvilágosodás*, 85. ↑
5. Apáczai Csere János: *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól*, Gondolkodó magyarok, előszóval, jegyzetekkel ellátta Szigethy Gábor, Budapest, Neumann Kht., 2003, <https://mek.oszk.hu/05000/05038/html/gmapaczai0002.html> (Letöltés: 2021.04.10.) ↑
6. Fináczy Ernő: *Elméleti pedagógia*, s. a. rend. Nagy J. Béla – Prohászka Lajos, Budapest, OPKM, 1995. ↑
7. Weszely Ödön: *Pedagógia, A neveléstudomány rendszere rövid összefoglalásban*, Tudományos zsebkönyvtár 171–172 a–b, Budapest, Révai, 1932, <https://digitalia.lib.ptt.hu/hu/pub/weszely-odon-pedagogia-a-nevelestudomany-rendszere-rovid-osszefoglalasban-revai-bp-1932-4341> (Letöltés: 2021.04.10.) ↑
8. Prohászka Lajos: *Pedagógia, mint kultúrfilozófia*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi nyomda, 1929, https://mtda.hu/books/prohaszka_lajos_pedagogia_mint_kulturfilozofia.pdf (Letöltés: 2021.04.10.) ↑
9. Felméri Lajos: *A neveléstudomány kézikönyve*, Budapest – Kolozsvár, Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, 1890., https://mtda.hu/books/felmeri_lajos_a_nevelestudomany_kezikonyve_Optimized.pdf (Letöltés: 2021.04.10.) ↑
10. Karácsony Sándor: *A magyar világnézet: világnézeti nevelés*, szerk. Heltai Miklós, Budapest, Széphalom Könyvműhely, cop., 2007. ↑
11. Imre Sándor: *Neveléstan, Bevezetés az iskolai nevelés munkájába*, Budapest, OPKM, 1995. ↑

12. Pukánszky-Németh: *Neveléstörténet*, 444–484. ↑
13. A gyerekek neveléséhez lásd: Philippe Ariés: *Gyermekek, család, halál*, ford. Csáky Mihály Szapor Judit, Budapest, Gondolat, 1987, 9311., Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1980. A nők három szerepköréhez: *Kazinczy Ferenc Levelezése* XVII, közléteszi Váczy János, Budapest, MTA, 1891/1907. A lányok helyzetét jól példázza Cornelia Goethe esete. Zsidai Réka: *A magánlevelezések tanulsága I. – Női élet a 18. században*, *Napi történelmi forrás*, 2017, <https://ntf.hu/index.php/2017/11/29/a-maganlevelezések-tanulsága-i-noi-élet-a-18-században/> (Letöltés: 2021.10.22.) ↑
14. Ehhez lásd: Ifj. Barta János: *Arisztokraták Mária Terézia mezőgazdasági társaságaiban*. in Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint (szerk.): *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában, Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe*, Speculum Historiae Debreceniense, A debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18., Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2014, 431450. ↑
15. Kosáry: *Művelődés*, 105107. ↑
16. Uo., 403405. ↑
17. H. Balázs-Krász-Kurucz: *Hétköznapi élet*, 106107. ↑
18. Kurucz György: *A Festeticsek: Egy család változó korszakai*, *Rubicon*, XXIV. évf., 2013/8, 2527; Cséby Géza: *A keszthelyi Helikoni Ünnepségek rövid története 1817/1819-ig*, in Szabolcs András (szerk.): *Az ifjúság Helikoni Ünnepségei Keszthelyen*, Nagykanizsa, Czupi, 1998, 1115. Adalékként: Kurucz György: *Keszthely grófja, Gróf Festetics György*, Budapest, Corvina, 2013, 7680. ↑
19. Kurucz: *Keszthely*, 144–160. ↑
20. A témához lásd például: Csoma Zsigmond: *Kertészet és polgárosodás, Az európai szőlészeti-borászati-kertészeti ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a keszthelyi uradalomban, a 18. sz. végétől a 19. sz. közepéig*, Budapest, Centrál Európa Alapítvány, 1997.; Fehér György – Kurucz György – Zsidi Vilmos: *Georgikon 200, Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára*, Keszthely, 1996.; Kurucz György: *„Kedves Hazámfiak, mozdulni kell...”: Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején*, Budapest, Corvina, 2020.; Uő: *Keszthely*, 195–252.; Süle Sándor: *A keszthelyi Georgikon*, Budapest, Akadémiai, 1967.; Szántó Imre: *A parasztság kisajátítása és mozgalmi a Gróf Festeticsek Keszthelyi ágának birtokain*, Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1954, 139–146. ↑
21. Kurucz: *Keszthely*, 224244.; Uő: *Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768/1823) tanári és uradalmi tiszti tevékenysége, 1801/1818*, *Századok*, 147. évf., 2013/4, 10311032.; Uő: *A Festeticsek*, 27. ↑
22. Kurucz: *Keszthely*, 21–22, 195244.; Szántó: *A parasztság*, 139146.; Kurucz György:

- Irodalmunk „jó embere”. Festetics György és a magyar felvilágosodás, *Magyar Napló*, 18. évf., 2006/5, 2425.; Csige András: Egy presztízszorientált nagybirtok-üzem a 1819. század fordulóján, A keszthelyi Festetics uradalom, in Kapiller Imre (szerk.): *Gazdaságtörténeti tanulmányok, Zalai Gyűjtemény* 34, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1993, 84. ↑
23. Fehér-Kurucz-Zsidi: *Georgikon*, 84–113.; Kurucz: *Keszthely*, 195–201, 211–224. ↑
24. Kurucz: *Keszthely*, 198, 206.; Fehér-Kurucz-Zsidi: *Georgikon*, 84–113. ↑
25. Kurucz György: Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori. Festetics-könyvtár anyagában, *Magyar Könyvszemle*, CVI. évf., 1990/12, 3244., Kurucz: *Keszthely*, 199211. ↑
26. Festetics alkalmazott korrepetitort, s magántanároknak is fizetett. Stohl: *Fragmenta*, 55. 1805. május 19-én kelt Takáts leveléből az is kiderül, hogy László vadászt és posztiliont (lovass küldöncöt) fogadott 20 ft/hó összegért. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1805 P 279 42. d. T. I. ff. 708–708v. László pazarló életmódot folytatott, társadalmi állásához és életkorához mérten költekezett, melyet az elfogult apai támogatás lehetővé is tett. Kurucz György: *Keszthely grófja: Festetics György*, Budapest, Corvina, 2013, 274. A pénzösszeg felhasználása egyértelműen öncélú, jelentős része külsőségekre, szórakozásra és időtöltésre lett felhasználva, amihez a gyerekkori anyai elkényeztetés is hozzájárul. Uo., 187189. Ruhatára jó bizonyíték erre, ugyanis igazán impozánsak voltak az ún. „magyar ruhái”, amiket nyest prém, arany- és ezüst gombok s mentekötők, valamint arany öv díszített. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 33. d. ff. 361–362. ↑
27. Stohl Róbert: *Fragmenta Takatsiana: források és kiegészítések péteri és tési Takáts József (1767–1821) életrajzához*, doktori értekezés, Szeged, SZTE BTK, 2009, 20, 25, <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1313/3/stohl-diss.pdf> (Letöltés: 2021.04.10.); Stohl Róbert: Festetics László neveltetéséről, in Ujváry Gábor (főszerk.): *Lymbus: magyarságtudományi forrásközlemények*, Budapest, Magyar Országos Levéltár, Balassi Bálint Intézet, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 212. ↑
28. Egon Friedell: *Az újkori kultúra története IV., Felvilágosodás és forradalom*, ford. Vas István – Adamik Lajos, Budapest, Holnap, 1995, 76. ↑
29. Pukánszky-Németh: *Neveléstörténet*, 236, 265. ↑
30. John Locke: *Gondolatok a nevelésről*, Pedagógiai könyvtár 4., ford. Mutschenbacher Gyula, Budapest, Katholikus Középiskolai Tanáregyesület, 1914, 101, 103, <https://digitalia.lib.pte.hu/hu/pub/locke-john-gondolatok-a-nevelesrol-kkt-bp-1914-4664> (Letöltés: 2021.04.12.) ↑
31. Locke: *Gondolatok*, 103. ↑
32. Adolph Knigge: *Az emberekkel való bánásmód II.*, ford. Nagy István, Budapest, Franklin-Társulat, 1887, 58. ↑
33. Knigge: *Az emberekkel II.*, 57. „Ha sikerült egy kitűnő tanítót szerezned gyermekeid mellé,

akkor nem elég hogy tisztelettel, és nyájassággal tüntesd ki őt, hanem szükséges, hogy alkalmá legyen nevelési rendszerét, minden ellentmondás és nehézség nélkül keresztül vinni. Azon pillanattól kezdve, midőn a gyermekek nevelését átvette, az atyai jogoknak jelentékeny része, az ő kezeibe kell hogy letéve legyen.” Uo., 57. ↑

34. Stohl: *Fragmenta*, 18, 21; Kurucz: *Keszthely*, 181–182; Virág: *Az arisztokrácia*, 93–94; Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) Festetics Levéltár (Lt) Directorátusi Ügyiratok 1798 P 279 14. doboz (d.) folio (f.) 1–2; MNL OL Festetics Lt Festetics László neveltetésére vonatkozó iratok 1791 P 246 5. d. 9. tétel ff. 1–1 verso (v). ↑
35. MNL OL Festetics Lt Festetics László neveltetésére vonatkozó iratok P 246 5. d. 9. tétel ff. 5–6. Lásd még: Uo., ff. 7–7v; ff. 9–9v. ↑
36. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1803 P 279 35. d. f. 482. ↑
37. Uo. 1798 P 279 14. d. ff. 8–10. ↑
38. Uo. 1799 P 279 17. d. ff. 1–2. ↑
39. Uo. 1799 P 279 17. d. ff. 3–4. ↑
40. Kurucz: *Keszthely*, 181–182; Stohl: *Fragmenta*, 22, 24, 26; Fehér: *A felvilágosodás*, 88; Pukánszky – Németh: *Neveléstörténet*, 226–232; Vö. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár Fol. Germ. 1476 ff. 107–114; Stohl: *Festetics*, 214–225. ↑
41. Kurucz: *Keszthely*, 181–182; Stohl: *Fragmenta*, 21–22; Stohl: *Festetics*, 213. ↑
42. Pl. Gróf Eszterházi Károlynál (MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok P 279 8. d. f. 260.), Hg. Grassalkovics mulatságán részvétel (MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1797 P 279 10. d. f. 183.) ↑
43. Bagdy Emőke: *Az erőszak pszichológiája és helyzetkezelése*.
<https://kiadvany.suliszerviz.com/kiadvanyok/18-kiadvany-2008/530-2008-dr-bagdy-emoke-az-eroszak-pszichologiaja-es-helyzetkezelese> (Letöltés: 2021.10.24.) ↑
44. Stohl: *Fragmenta*, 22; Uő: *Festetics*, 212. ↑
45. Locke: *Gondolatok*, 206. László lovaglőleckéit gróf herceg Lichtenstein iskolájában veszi, tizenkét lecke négy aranyba kerül. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1799 P 279 16. d. (nincs folio). ↑
46. Locke: *Gondolatok*, 207. ↑
47. Kibédi Mátyus István: *Ó és Új Diaetetica az az: az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására, Istentől adattatott nevezetesebb természeti eszközöknek való elszámolása*, 6. köt., Pozsony, Landerer, 1793, 127. „Az Biliárd igen tsinos és minden erőlködés nélkül mind a’ testet, mind az elmét sokkal szebben újjító játék. Mert ebben karjait a’ gollyóbisnak kényes tsapdosása, derekát a gyenge hajladozás, lábait a’ tábla körül való tsendes járkálás szemét, a’ gollyóbis útjának előre téjendő le-rajzolása, elméjét annak a’ meg-tsapás után bizonyos regulák szerint való rendes futása kedvesen gyakorolják és gyönyörködtetik.” Uo., 120. ↑

48. Stohl: *Fragmenta*, 22. Rousseau ide sorolja a fürdőzés fontosságát is a tisztaság, egészség, elővigyázatosság érdekében. Rousseau: *Emil*, 35, 41. ↑
49. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1799 P 279 16. d. f. 2v. ↑
50. Locke: *Gondolatok*, 51–52. ↑
51. Uo., 49. ↑
52. Pukánszky–Németh: *Neveléstörténet*, 48. ↑
53. Locke: *Gondolatok*, 42–43. ↑
54. Uo., 46–47. ↑
55. Uo., 59–61; J. J. Rousseau: *Emil vagy a nevelésről*, ford. Győry János, Budapest, Tankönyvkiadó, 1957, 24, 73. „Aki nem ura hajlamainak, aki nem tud ellenállani a pillanatnyi öröm vagy fájdalom ösztökélésének, hogy megtegye, amit a józan ész sugall neki: abban nincs meg az erénynek és jóakaratsnak az alapja és félő, hogy sohasem lesz belőle jóra való ember.” Locke: *Gondolatok*, 67; Pukánszky–Németh: *Neveléstörténet*, 248; Mészáros–Németh–Pukánszky: *Neveléstörténet*, 115, 121–122. ↑
56. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1801 24. d. ff. 553–554v; Kurucz: *Keszthely*, 185. László gróf neveltetésére fordított kiadásaihoz, tanulmányútjaihoz, a szülők eltérő nevelési elveihez s viszonyukhoz bővebben lásd: Uo., 181–193. ↑
57. Pukánszky–Németh: *Neveléstörténet*, 271. ↑
58. Uo., 266. ↑
59. 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról (NAT) – I.1.1. Fejlesztési területek – nevelési célok: A testi és lelki egészségre nevelés. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2021.04.13.) ↑
60. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1793 P 279 2. d ff. 1/a–1/av; Stohl: *Fragmenta*, 23; Stohl: *Festetics*, 213. Teleki László is írt nevelési tervezetet, melyben szintén a locke-i hármass felosztás található meg a hasznosság jegyében. Fehér Katalin azonban rávilágít, hogy „Míg Locke az értelmi nevelést az erkölcsi nevelés eszközének tekinti, Teleki helyesen ismerte fel, hogy a kettő egymással összefüggő, de mégis önálló területe a nevelésnek.” Fehér: *A felvilágosodás*, 86. ↑
61. „A köznevelés alapvető célja a tanulók erkölcsi érzékének fejlesztése, a cselekedeteikért és azok következményeiért viselt felelősségtudatuk elmélyítése, igazságérzetük kibontakoztatása, közösségi beilleszkedésük elősegítése, az önálló gondolkodásra és a majdani önálló, felelős életvitelre történő felkészülésük segítése. Az erkölcsi nevelés legyen életszerű (...).” NAT – I.1.1. Fejlesztési területek – nevelési célok: Az erkölcsi nevelés. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2021.04.13.) ↑
62. Locke: *Gondolatok*, 123–124, 128–129, 148–149, 151; Stohl: *Festetics*, 212. ↑
63. Stohl: *Fragmenta*, 55. ↑
64. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1801 24. d. f. 554; Rousseau: *Emil*, 72. Locke-i

értelemben „Aki nem ura hajlamainak, aki nem tud ellenállani a pillanatnyi öröm vagy fájdalom ösztökélésének, hogy megtegye, amit a józan ész sugall neki: abban nincs meg az erénynek és jóakaratnak az alapja és félő, hogy sohasem lesz belőle jóra való ember (...).”

Locke: *Gondolatok*, 67. ↑

65. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1793 P279 2. d. f. 1/a-1/av. ↑

66. Locke: *Gondolatok*, 78. ↑

67. Pukánszky – Németh: *Neveléstörténet*, 229. ↑

68. NAT – I.1.1. Fejlesztési területek – nevelési célok: A családi életre nevelés.

<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2021.04.13.) ↑

69. Stohl: *Fragmenta*, 24; Fehér: A felvilágosodás, 85. ↑

70. Locke: *Gondolatok*, 167–168, 168–169, 170–172, 187–193, 197–198. ↑

71. Pukánszky – Németh: *Neveléstörténet*, 230–231. ↑

72. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1794 P 279 6.d. f. 333v. ↑

73. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1799 P 279 16. d. ff. 1–2; Stohl: *Fragmenta*, 24; Stohl: *Festetics*, 213. ↑

74. NAT – I.1.1. Fejlesztési területek – nevelési célok: Gazdasági és pénzügyi

nevelés. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2021.04.13.) ↑

75. *Bécsi Magyar Hírmondó* 1792/2, 145. ↑

76. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1799 P 279 16. d. ff. 1–2; Kurucz: *Keszthely*, 184; Stohl: *Fragmenta*, 23–24; Uő: *Festetics*, 213. ↑

77. Locke: *Gondolatok*, 201. ↑

78. Stohl: *Fragmenta*, 24, 30. Takáts egy 1794 decemberében írt levelében beszámol a grófnak, hogy fiához egy tánctanár jár három arany fizetségért. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1794 P 279 6. d. f. 109v. ↑

79. Locke: *Gondolatok*, 79, 204–205. ↑

80. Kibédi: *Ó és Új*, 6. köt. 80–81. ↑

81. Stohl: *Fragmenta*, 24. ↑

82. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Ügyiratok 1795 P 279 7. d. ff. 664–665.; Uo. 1798 P 279 12. d. ff. 517–517v. ↑

83. Locke: *Gondolatok*, 208. ↑

84. Rousseau: *Emil*, 214. ↑

85. Locke: *Gondolatok*, 208–209. „Azt a sok haszontalan és veszedelmes időtöltést (pastimes) csupán a rang és gazdagság gögje és hiúsága hozta divatba; ez hitette el az emberekkel azt, hogy valamely hasznos kézügyesség elsajátítása és gyakorlása nem gentlemanhez méltó szórakozás. Ez az oka annak, hogy a kártyának, kockának, ivásnak oly nagy a becsülete ezen a világon. És igen sokan nem azért fecsérlik reá üres óráikat, mintha valami nagy örömük telnék benne, hanem azért, mivel az általános szokás úgy hozza magával s mivel nem tudnak

nemesebb foglalkozást, amellyel szabad idejüket tölthetnék. Nem tudják elviselni az üres időnek reájuk nehezedő holt súlyát, sem a teljes semmittevésel járó kényelmetlen érzést.” Uo., 211. ↑

86. Stohl: *Fragmenta*, 22, 24; Kurucz: *Keszthely*, 182. ↑
87. Stohl: *Fragmenta*, 24; Uő: *Festetics*, 213. ↑
88. Kurucz: *Keszthely*, 184; Stohl: *Fragmenta*, 55; Stohl: *Festetics*, 228–230; OSZK Fol. Germ. 1476 ff. 212–214. „(...) szive, értelme és teste a’ természetnek több ajándékival úgy ki miveltessék, hogy maga Kötelességének mint ember, azonkívül pediglen a’ Polgári Társaságnak mint Polgár-társ, és Jozság birtokos tenni tudjon, és akarjon...” MNL OL *Festetics* Lt Directorátusi Ügyiratok 1793 P 279 2. d. ff. 1/a–1/av; Pukánszky – Németh: *Neveléstörténet*, 265–266. ↑
89. „Európa a magyarság tágabb hazája, ezért a magyarságtudatot megőrizve ismerjék meg történelmét, sokszínű kultúráját.” NAT – I.1.1. *Fejlesztési területek – nevelési célok: Nemzeti öntudat, hazafias nevelés*. Online: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2021.04.13.) ↑
90. NAT – I.1.1. *Fejlesztési területek – nevelési célok: Állampolgárságra, demokráciára nevelés*. Online: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2021.04.13.) ↑
91. „Az önismeret – mint a személyes tapasztalatok és a megszerzett ismeretek tudatosításán alapuló, fejlődő és fejleszthető képesség – a társas kapcsolati kultúra alapja. Elő kell segíteni a tanuló kedvező szellemi fejlődését, készségeinek optimális alakulását, tudásának és kompetenciáinak kifejezésre jutását, s valamennyi tudásterület megfelelő kiművelését. Hozzá kell segíteni, hogy képessé váljék érzelmeinek hiteles kifejezésére, a mások helyzetébe történő beleélés képességének az empátiának a fejlődésére, valamint a kölcsönös elfogadásra. (...) A megalapozott önismeret hozzájárul a kulturált egyéni és közösségi élethez, mások megértéséhez és tiszteletéhez, a szeretetteljes emberi kapcsolatok kialakításához.” NAT – I.1.1. *Fejlesztési területek – nevelési célok: Önismeret és társas kultúra fejlesztése*. Online: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2021.04.13.) ↑
92. Rousseau: *Emil*, 72. „Az ljfú Grófot különösen nyájas, jó kedvű, és különösen barátságát kereső beszédekkel néha, annak idejében pedig, a’ hol el bizza magát, mérséklett autoritással, és hideg vérrel öszve következt keménységgel tartsa” MNL OL *Festetics* Lt Directorátusi Ügyiratok 1801 P 279 24. d. f. 554. Noha megjegyzi Rousseau, hogy „a legfőbb jó nem a tekintély, hanem a szabadság. Az igazán szabad ember csak azt akarja, amire képes, és azt teszi, ami neki tetszik.” Rousseau: *Emil*, 69. ↑
93. Mészáros – Németh – Pukánszky: *Neveléstörténet*, 122. ↑
94. MNL OL *Festetics* Lt Gersei Pethő család Memorabilia 1804 P 235 120. d. f. 217. ↑

95. Kurucz: *Keszthely*, 185. ↑
96. MNL OL Fesztetics Lt Gersei Pethő család Memorabilia 1804 P 235 120. d. ff. 213–218. ↑
97. NAT – I.1.1. *Fejlesztési területek – nevelési célok: Pályaorientáció.* <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2021.04.13.)
↑
98. Rousseau: *Emil*, 69, 71, 91. ↑
99. Uo., 112. ↑
100. Rousseau: *Emil*, 80, 177; Mészáros – Németh – Pukánszky: *Neveléstörténet*, 122. ↑
101. Pukánszky–Németh: *Neveléstörténet*, 243; Rousseau: *Emil*, 17. ↑
102. NAT – I.1. *A KÖZNEVELÉS FELADATA ÉS ÉRTÉKEI.* <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2021.04.13.) ↑
103. NAT – II.1. *A KULCSKOMPETENCIÁK.* <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2021.04.13.) ↑
104. NAT – I.1.1. *Fejlesztési területek – nevelési célok: Fenntartóhatóság, környezettudatosság., Médiatudatosságra nevelés., A tanulás tanítása.* Online:
<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1200110.kor> (Letöltés: 2021.04.13.) ↑
105. Rousseau: *Emil*, 17. ↑
106. Híves-Varga Aranka: *Inkluzív társadalom és nevelés.* Online:
http://polc.ttk.pte.hu/tamop-4.1.2.b.2-13/1-2013-0014/94/4_tma_bikulturlis_szocializci.html (Letöltés: 2021.04.18.); Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: *Cigány gyermekek szocializációja*, Budapest, Aula 1998, 391. ↑